

מדיניות-החוץ הישראלית וסוגיית רצח העם הארמני

אלדד בן-אהרון*

אפריל 2019

מאמר זה סוקר ומנתח את מדיניות-החוץ של ישראל ביחס לסוגיית ההכרה ברצח העם הארמני, ואת ההימנעות של ממשלות ישראל השונות מהבעת תמיכה בתביעת הארמנים להכרה. המאמר טוען שהדבר נובע מאינטרסים גיאופוליטיים וביטחוניים – ובראשם יחסי ישראל עם תורכיה, אזרבייג'ן וארה"ב; מהרצון לשמר את תפיסת ייחודיות השואה; מהיעדר לחץ ציבורי ופרלמנטרי; ומהזנחת מרכיבים ערכיים שעשויים לחזק את העוצמה הרכה של ישראל. המאמר מספק רקע היסטורי לסוגיה, סוקר את העמדות שנוקטות מדינות שונות ואת התמורות שחלו בעמדות אלו לאורך השנים, ובוחן את מדיניות ישראל – ואת הסיבות לה – על פני ארבעה עשורים, מראשית שנות ה-80 ועד ימינו. המאמר גם בוחן את מרכזיות זיכרון השואה בעיצוב המדיניות הישראלית, ומתייחס לאפשרות קיומו של מנעד בין הכחשה להכרה, שעשוי לאפשר לישראל לנקוט צעדים הדרגתיים מבלי לסכן אינטרסים חיוניים.

א. מבוא

החל בשנות ה-80 של המאה העשרים, ממשלות ישראל ומשרד החוץ נמנעים מהבעת תמיכה בתביעת הארמנים להכיר ברצח העם. נראה כי ישראל מתמודדת עם מצב פרדוקסלי: כמדינה צעירה שרבים מאזרחיה איבדו את משפחותיהם בשואה ושחרטה על דגלה את הביטוי 'לעולם לא עוד', היה ניתן לצפות כי ישראל תחוש שותפות גורל כלפי עמים אחרים שחוו רצח העם. בניגוד למצופה, וכפי שטען רותם גלעדי במחקרו החלוצי, בסוף שנות ה-40 ובתחילת שנות ה-50 גילו קברניטי מדינת ישראל אדישות כלפי תהליך ניסוח האמנות למניעת רצח העם והפליטים של האו"ם שנוסחו כחלק מגיבוש משטר זכויות האדם לאחר מלחמת העולם השנייה. היחסים החיוביים שכוננה ישראל, במהלך העשור הראשון להקמתה, עם דרום אפריקה ומשטר האפרטהייד שבה הצביעו על היחס האמביוולנטי של מדיניות-החוץ הישראלית לנושא זכויות האדם.¹ ייתכן שכל אלו שימשו כרמז לבאות גם בנוגע לעיצוב המדיניות הישראלית בסוגיית ההכרה ברצח העם הארמני, שבחרה לתמוך בנרטיב ההכחשה התורכי. הסיבה למדיניות זו נעוצה במבט ראשון בסדרי העדיפויות של ישראל לאורך שנות קיומה: חשיבות היחסים עם תורכיה ואזרבייג'ן, האינטרסים הביטחוניים של ישראל במזרח התיכון ואילוצים גיאופוליטיים משתנים, הם שהשפיעו על תהליך קבלת ההחלטות. כל אלו יצרו קונפליקט טעון בנושא הארמני, שלא פעם עמד במרכז הדיונים בכנסת, בתקשורת הישראלית ובמשרד החוץ.

* אלדד בן-אהרון הוא דוקטורנט במחלקה להיסטוריה באוניברסיטת לונדון, רויאל הולוואי (RHUL) שבבריטניה, ועמית מחקר במכון LIAS ללימודי מזרח תיכון באוניברסיטת לידן שבהולנד. בן-אהרון משמש כמרצה אורח במחלקה ליחסים בינלאומיים באוניברסיטת אוטרקט. עבודת הדוקטורט שלו חוקרת את מדיניות-החוץ של ישראל בשלהי תקופת המלחמה הקרה בסוגיית זיכרון רצח העם הארמני (1978-1988). הכותב מודה לד"ר רועי קיבריק על שקרא גרסאות מוקדמות של המאמר וחלק תובנות מחכימות ולרוני מיקל אריאלי שקראה והעירה הערות מאירות עיניים. העמדות במאמר זה מייצגות את המחבר בלבד.

¹ "1948 United Nations [UN] Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide," *The United Nations [UN] 1951 Refugee Convention*.

ישראל חתמה על האמנות בשנת 1951 ואשררה אותן בכנסת באותה השנה. לניתוח המלא ראו: Rotem Giladi, "Not Our Salvation: Israel, the Genocide Convention, and the World Court 1950-1951," *Diplomacy & Statecraft* 26(3), 2015, pp. 473-493; Rotem Giladi, "A 'Historical Commitment'? Identity and Ideology in Israel's Attitude to the Refugee Convention 1951-4," *The International History Review* 37(4), 2015, pp. 745-767; Rotem Giladi, "Negotiating Identity: Israel, Apartheid, and the United Nations, 1949-1952," *The English Historical Review* 132(559), 2017, pp. 1440-1472.

ראו גם: רוני מיקל אריאלי, "לזכור את השואה במדינת האפרטהייד: זיכרון השמדת יהודי אירופה בתרבות ובשיח בדרום אפריקה 1948-1994," (חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, 2018), עמ' 45-46.

אולם, מבט נוסף וממוקד יותר מגלה מרכיבים נוספים שלא זכו לתשומת לב מספקת, כגון משולש היחסים בין ישראל, תורכיה וארה"ב, והסימביוזה בין מדיניות-החוץ של ישראל וניסיונות החקיקה בכנסת בנושא הארמני.

הכחשת רצח העם הארמני מתמשכת מאז נוסדה תורכיה המודרנית לאחר מלחמת העולם הראשונה וזוהי אחת הסוגיות הרגישות ביותר במדיניות-החוץ התורכית מאז שנות ה-70'. סוגיה זו אינה פוסחת על יחסי ירושלים-אנקרה, אך לעיתים קרובות נמצאה בצלן של שאלת ירושלים והסכסוך הישראלי-פלסטיני, ולא זכתה לתשומת לב רבה. לפני קרוב לשני עשורים יצאו לאור שני ספריו של יאיר אורון בנושא: *הבנאליות של האדישות* (1995) בדבר יחס היישוב היהודי לרצח העם הארמני טרם קום המדינה, ו*הכחשה: ישראל ורצח העם הארמני* (2005) שהתמקד ביחסה של מדינת ישראל – ובפרט של משרד החוץ – לרצח העם הארמני, ולשאלות הנוגעות לזהות ישראלית/יהודית ולייחודה של השואה אל מול הסוגייה.² ספריו של אורון פרצו דרך לנושא הטעון אך היה בטיפולם בנושא משהו ראשוני. הם לקו בהתמקדות שיטתית בעוול שנגרם לארמנים או באמירות נורמטיביות על מדינות ישראל, ונעדרו מהם ההקשרים הרחבים של ההיסטוריה הבינלאומית (המלחמה הקרה והתקופה שהגיעה אחריה) ושל היחסים האזוריים של ישראל (ובראשם, יחסי ישראל-תורכיה, על מורכבותם).³ לכן, מאמר זה מבקש למזג מרכיבים מהותיים אלו בדיון, כמו גם את החידושים של השנים האחרונות בחקר לימודי רצח עם והיסטוריה תורכית וארמנית.

בנוסף, למרות שבשנים האחרונות פורסמו מספר מאמרים בנושא בכתבי עת בינלאומיים, מאז 2005 לא נכתב חיבור אקדמי דומה לזה שלפנינו בשפה העברית.⁴ יחד עם זאת, חשוב לציין כי בשל קוצר היריעה, מאמר זה לא ידון בהרחבה בכלל הסוגיות הרלבנטיות לנושא אלא יתמקד בחלקו המרכזי בניתוח ההתפתחויות שחלו בשנות האלפיים. בשנים אלו, שברובן המוחלט שלט ארדואן בתורכיה, ידעו יחסי ישראל ותורכיה, שתמיד היו מורכבים, משברים חוזרים ונשנים (במרכזם סוגיית ירושלים, הסכסוך הישראלי-פלסטיני, פעילות צה"ל בעזה, ומשט המרמרה), שהובילו לעלייה בתכיפות הדיונים בנושא הארמני בכנסת ובתקשורת הישראלית.

למאמר זה שתי מטרות: הראשונה, להציג בקצרה את ההיסטוריה של הסוגיה הארמנית ומקומה בחקר היחסים הבינלאומיים; השנייה, להאיר באור מחודש את מדיניות-החוץ של ישראל בנושא, וזאת במבט השוואתי למדינות אחרות. במאמר אטען כי בארבעת העשורים האחרונים, מדיניות-החוץ של ישראל לא הכירה ברצח העם הארמני ממניעים הקשורים במדיניות הביטחון ובאינטרסים הגיאופוליטיים ביחסיה של ישראל עם תורכיה ואזרבייג'ן. נדבר נוסף שתרם למדיניות העקבית הישראלית בסוגייה, הוא העדר לחץ ציבורי להכרה ברצח העם הארמני והזנחת מרכיבים נורמטיבים-ערכיים במדיניות-החוץ של ישראל אל מול חיזוקם של ההיבטים הגיאואסטרטגיים.

המאמר מחולק לארבעה חלקים עיקריים: החלק הראשון של המאמר ניח את התשתית ההיסטורית ההכרחית להבנת מורכבות הסוגיה ויציג רקע היסטורי קצר על רצח העם הארמני, ואת התפתחותה המקבילה של ההכחשה התורכית והשתיקה הארמנית עד לאמצע המאה העשרים. הסקירה ההיסטורית תתייחס גם להתפתחויות בעמדות הצדדים בתקופה בה נקבעו נורמות של משפט בינלאומי, נחתמה אמנת האו"ם למניעת רצח עם (1948) והוטבע המושג 'רצח עם'. החלק השני יבחן כיצד הפכה שאלת רצח העם הארמני למרכזית ביחסים הבינלאומיים וינתח את הזירה הגלובלית ועמדות השחקנים השונים. חלק זה יתמקד בעמדותיהם של האמריקאים, האיחוד האירופי, מדינות אירופה המערבית, רוסיה ומדינות נוספות כלפי רצח העם הארמני ויספק ניתוח השוואתי כבסיס לבחינת מדיניות-החוץ של ישראל בנושא. החלק השלישי, יספק ניתוח היסטורי לעמדה שנקטה ישראל, תוך התמקדות בהתנהלות משרד החוץ ובהתנהלות ממשלת ישראל מ-2002, עת

² יאיר אורון, *הבנאליות של האדישות – יחס היישוב והתנועה הציונית לרצח העם הארמני* (תל אביב: הוצאת דביר, 1995); יאיר אורון, *הכחשה – ישראל ורצח העם הארמני* (כפר סבא: הוצאת מבע, 2005).

³ מתקיים דיון היסטוריוגרפי מסועף, שגדל בהתמדה, בנושא מערכת היחסים בין ישראל לתורכיה. מאמר זה מתרכז במדיניות-חוץ השוואתית ולכן גם מערכת היחסים בין המדינות לא תהיה במוקד הדיון. ראו למשל:

Amikam Nachmani, *Israel, Turkey, and Greece: Uneasy Relations in the East Mediterranean* (London: Frank Cass, 1987), pp. 45-46; Joshua Walker, "Turkey and Israel's Relationship in the Middle East," *Mediterranean Quarterly* 17(4), 2006, p. 62; George E. Gruen, "Dynamic Progress in Turkish-Israeli Relations," *Israel Affairs* 1(4), 1995, pp. 40-70; Suha Bolukbasi, "Behind the Turkish-Israeli Alliance: A Turkish View," *Journal of Palestine Studies* 29(1), 1999, p. 22; Efraim Inbar, "The Resilience of Israeli-Turkish Relations," *Israel Affairs* 11(4), 2005, pp. 591-607.

⁴ Eldad Ben Aharon, "Between Ankara and Jerusalem: The Armenian Genocide as a Zero-Sum Game in Israel's Foreign Policy (1980's-2010's)," *Journal of Balkan and Near Eastern Studies* 20(5), 2018, pp. 459-476.

ניצחה מפלגתו של ארדואן ותפסה את השלטון בתורכיה. החלק הרביעי, יבחן את זיכרון השואה כמרכיב בעיצוב מדיניות ישראל בסוגיית ההכרה ברצח העם הארמני.

במסגרת חוק הארכיונים, מסמכי משרד החוץ משנות ה-80' עברו בשנים האחרונות חשיפה ראשונית מטעם ארכיון המדינה, וחלקם זמינים למחקר ועיון.⁵ בנוסף, וכפי שמאמר זה מדגים במשורה, ראינות עם דיפלומטים ומקבלי החלטות יכולים לשמש כלי מחקרי לאיסוף נתונים שלא תמיד מופיע ברשומות דיפלומטיות וביכולתם לשפוך אור נוסף על תהליכי קבלת החלטות.⁶ חשיפה נוספת של חומרים ארכיוניים תסייע למיפוי וניתוח התקופות המאוחרות יותר. המאמר הנוכחי מפורט ומנתח את מצב העיניינים ההיסטורי והעכשווי לצד השאלות המרכזיות שהנושא מציב בהסתמך על כל החומרים הגלויים והזמינים נכון לרגע כתיבתו.

ב. רקע היסטורי: רצח העם הארמני, שתיקה ארמנית והכחשה תורכית

רצח העם הארמני התחולל בין השנים 1915-16 ובמסגרתו נרצחו 1.5 מיליון ארמנים עות'מאנים בידי משטר התורכים הצעירים (Committee of Union and Progress (CUP). רצח העם הארמני התרחש במהלך התמוטטות האימפריה העות'מאנית ופרוץ מלחמת העולם הראשונה, אירועים שהיו כרוכים באובדן של רבים משטחיה של האימפריה הקורסת. המשטר העות'מאני ניסה להגדיר מחדש את שטחו כמדינת לאום ובעיקר 'להנדס' את אוכלוסייתו כחלק מההתמודדות עם קריסת הסדר האימפריאלי. באותה עת, חיו הארמנים בעיקר בטריטוריה של מזרח אנטוליה ובאזורים נוספים בשטחי תורכיה. כתוצאה מקריסת הסדר האימפריאלי, כמו גם כפועל יוצא של צווים ממשלתיים שהוצאו נגדם, נעקרו הארמנים מבתיהם, רכושם נבזז והוחרם בחסות המדינה, והם נשלחו לצעדות המוות במדבר הצפוני של סוריה, דיר א-זור, שם רבים מהם מתו מרעב, צמא ומחלות.⁷

רצח העם הארמני קיבל ביטוי בספרות מחקרית נרחבת ומעמיקה שהתפתחה מאד בשני העשורים האחרונים והיא שנייה בגודלה כיום רק לספרות על השואה.⁸ בדיון ההיסטוריוגרפי המעמיק נטען כי רצח העם הארמני התרחש כחלק מההיסטוריה הבינלאומית של מלחמת העולם הראשונה. היה זה תהליך הדרגתי של קריסת הסדר האימפריאלי האירופי ומעבר למערכת מודרנית של מדינות לאום הומוגניות מבחינה אתנית, שמקדמות משנה לאומית ולאומנית סדורה. תהליכים אלו השפיעו גם על נפילתה של האימפריה העות'מאנית.⁹ בכירי חוקרי רצח עם בעולם תמימי דעים כיום באשר לטענה כי רצח העם הארמני הוא תוצר של תהליכים היסטוריים וגיאופוליטיים הקשורים זה בזה ושגרמו גם לשואת יהודי אירופה.¹⁰ טענה זו מתבססת על מיפוי דיונים היסטוריוגרפיים של חוקרי שואה ורצח העם ברחבי העולם, משני העשורים האחרונים. אלה בוחנים את השואה (במיוחד במזרח אירופה) ואת רצח העם הארמני כתופעות היסטוריות בינלאומיות וכחלק מתהליכים

⁵ עבודת הדוקטורט של כותב המאמר מתמקדת בשנים אלו. ראו:

Eldad Ben Aharon, "The Geopolitics of Genocide in the Middle East and the Second Cold War: Israeli-Turkish-American Relations, and the Contested Memories of the Armenian Genocide, 1978-1988," (Ph.D. diss., Royal Holloway, University of London, forthcoming, 2019)

⁶ Eldad Ben Aharon "Doing Oral History with the Israeli Elite: History and Memory and the Question of Israel's Clandestine Diplomacy," *The Oral History Review*, (forthcoming, 2019).

⁷ ראו לדוגמה את הדיון המעודכן ביותר בסוגיית הרכוש שנבזז וצוויו ההרג כלפי האוכלוסייה הארמנית בימיה האחרונים של האימפריה העות'מאנית:

Taner Akçam, *Killing Orders: Talat Pasha's Telegrams and the Armenian Genocide* (Hampshire: Palgrave Macmillan 2018); Ümit Kurt, "The Political Micro-Economy of the Armenian Genocide, 1915-1922," *Journal of Balkan and Near Eastern Studies* 20(6), 2018, pp. 618-638.

⁸ לדיון מעמיק בהתפתחות ההיסטוריוגרפיה בשנים האחרונות ראו:

Bedross Der Matossian, "Explaining the Unexplainable: Recent Trends in the Armenian Genocide Historiography," *Journal of Levantine Studies* 5(2), 2015, pp. 143-166; Jo Laycock, "Beyond National Narratives? Centenary Histories, the First World War and the Armenian Genocide," *Revolutionary Russia* 28(2), 2015, pp. 93-117.

⁹ Donald Bloxham, *The Great Game of Genocide: Imperialism, Nationalism, and the Destruction of the Ottoman Armenians* (Oxford: Oxford University Press, 2005).

¹⁰ לצד פרסומים חשובים בשנים האחרונות, ראו לדוגמה את:

Donald Bloxham, *The Final Solution: A Genocide* (New York: Oxford University Press, 2009); Mark Levene, *The Crisis of Genocide, Vol. I: Devastation: The European Rimlands, 1912-1938* (New York: Oxford University Press, 2014); Raz Segal, *Genocide in the Carpathians: War, Social Breakdown, and Mass Violence, 1914-1945* (Stanford: Stanford University Press, 2016).

ארוכי טווח שהתחוללו באירופה ובבלקן, ולא דווקא כאירועים צרים בין המבצעים הגרמנים לקורבנותיהם היהודים, שמונעים רק על ידי אידיאולוגיה גזעית ורצחנית ייחודית. הדגש הוא על הבנת ההקשרים של תהליכים היסטוריים רחבים שהושפעו ממגוון היבטים. כלומר, כפי שמדגים זאת הדיון ההיסטוריוגרפי העדכני ביותר על השואה, מלבד האידיאולוגיה הגזענית והרצחנית של המשטר הנאצי, פרוייקט ההשמדה של הרייך השלישי היה פרוייקט אירופי רב משתתפים, לאו דווקא רק גרמני, שכלל מדינות לאום נוספות ואוכלוסיות אתניות שגרו בשכנות ליהודים ונטלו חלק ברציחות ההמוניות מסיבות שהונעו מגאופוליטיקה וממאבקים על טריטוריה 'נקייה' מיהודים ומקבוצות אתניות אחרות.¹¹ גישה חדשה זו, שהחלה לצבור תאוצה בשנות ה-80 והפכה לדומיננטית בשני העשורים האחרונים, לא מתקבלת אצל חלק מהחוקרים הוותיקים בהבנה ומייצרת בעשור האחרון מאבקי כוח אקדמיים בין הגורסים ל"פוסט-ייחודיות" לאלו המנסים לשמר ולהגן על ה"ייחודיות" ועל סבלם של הקורבנות היהודיים בשואה.¹²

עד לשנות ה-70 התקיים קשר של שתיקה סביב סוגיית רצח העם הארמני, ששירת את הרפובליקה התורכית. אחת הסיבות המרכזיות לכך היא שרצח העם הארמני כפה על שארית הפליטה הארמנית להתפזר ברחבי הגלובוס בשנים שלאחר 1915 ולהקים קהילות חדשות תוך ניסיון להתמודד עם האובדן והטראומה.¹³ הפיצול הקהילתי פגע בין היתר גם בכינונו של הזיכרון הקולקטיבי של רצח העם הארמני, שלא עובד באופן מוסכם ומרוכז על ידי הקהילות בפזורה. יותר מכל, המלחמה הקרה תרמה את חלקה המכריע וקיטבה את הקהילות הארמניות שחיו תחת משטרים שונים, שנקטו בגישות שונות בכל הנוגע לזכויות אדם, חופש ביטוי, זיכרון קולקטיבי וסדרי עדיפויות בהנצחה. הקהילות הארמניות השונות הושפעו מסביבות החיים החדשות אליהן הגיעו בתקופה שבין מלחמות העולם אל תוך המלחמה הקרה, והדבר מנע מהארמנים לקיים דיאלוג משמעותי בנוגע לעברם הטראומטי שנשכח והושתיק.¹⁴

במקביל, התורכים מצדם ניצלו את קשר השתיקה הארמני כדי להתרכז ולטפח הכחשה של רצח העם הארמני מבית. תורכיה חינכה את הדורות שנולדו אחרי מלחמת העולם הראשונה על ברכיו של הכאמליזם הלאומני, ואזרחי הרפובליקה החילונית של תורכיה חונכו להכחיש את רצח העם הארמני כחלק מנרטיב לאומי חילוני והינדוס מחדש של החברה, בניית ערים מחדש תוך שימת דגש על מאפיינים אירופיים ומודרניים תוך העלמה שיטתית וטישטוש של שרידים של רצח העם הארמני, והרס של מאפיינים תרבותיים ואורבניים של הארמנים

¹¹ זהו דיון ארוך ומקיף שחלקו קשור לחילופי הדורות של חוקרים שהחל בתחילת שנות האלפיים. ראו את המאמר פורץ הדרך של א. דירק מוזס שטוען כי תקופה שהחלה עם האצת תהליך המודרניזציה באמצע המאה התשע עשרה והמשיכה לתוך תקופה אותה הוא מכנה 'Racial Century' (1850-1950). תקופה זו התאפיינה במעשי רצח עם ואלימות המונים שהחלו בפריפריות קולוניאליות נגד אוכלוסיות ילדיות, כאשר השואה היתה למעשה אקורד הסיום ותהליך השיא של תקופה זו. תפיסה זו קוראת תיגר על התפיסה של הדור הוותיק של החוקרים, שסברו כי השואה היא ייחודית או חסרת תקדים, והייתה פועל יוצא של האידיאולוגיה הנאצית הגזעית והרצחנית שכוונה רק כלפי יהדות אירופה. דירק מוזס, דן סטון, דונלד בלוקסהם, מארק לוין, רז סגל ואחרים מעמידים את היכוח על השואה ומקרי אלימות המונים נוספים בהקשרים היסטוריים חשובים של קולוניאליזם אירופי, היסטוריה אירופית וגלובלית, פוסט-קולוניאליזם, יחסים בין קבוצות אתניות ובניית מערכת מדינות הלאום המודרנית כגורמים מרכזיים להתכנותה של השואה ושל מקרי רצח עם נוספים. פירסום נוסף וחשוב של סגל מסכם את התקופה שהחלה בתחילת שנות האלפיים, וסוקר עשור של תמורות ופרסומי מפתח בתחום חקר השואה ורצח עם, מיצוב השואה בעידן חדש של 'פוסט ייחודיות' והמשקל המכריע של בניית מדינת הלאום המודרנית, ושימוש בידע טכנולוגי ומדעי בביצוע מעשי רצח עם ואלימות המונים:

A. Dirk Moses, "Conceptual Blockages and Definitional Dilemmas in the 'Racial Century': Genocides of Indigenous Peoples and the Holocaust," *Patterns of Prejudice* 36(4), 2002, pp. 7-36; Dan Stone and A. Dirk Moses (eds), *Colonialism and Genocide* (London: Routledge, 2007); Dan Stone, "The Historiography of Genocide: Beyond 'Uniqueness' and Ethnic Competition," *Rethinking History* 8(1), 2004, pp. 127-142; Raz Segal, "The Modern State, the Question of Genocide, and Holocaust Scholarship," *Journal of Genocide Research* 20(1), 2018, pp. 108-133.

¹² לקריאה נוספת ראו למשל:

Amos Goldberg, Thomas J. Kehoe, A. Dirk Moses, Raz Segal, Martin Shaw, and Gerhard Wolf, "Israel Charny's Attack on the Journal of Genocide Research and its Authors: A Response," *Genocide Studies and Prevention* 10(2), 2016, pp. 3-22; Daniel Blatman, "Holocaust Scholarship: Towards a Post-Uniqueness Era," *Journal of Genocide Research* 17(1), 2014, pp. 21-43.

¹³ לדיון היסטוריוגרפי שגדל בקצב מהיר בשנים האחרונות ראו לדוגמה את מחקרים אחרונים על הנשים הארמניות בדרום תורכיה, סוריה וברובע הארמני בירושלים בשנים שלאחר רצח העם כמחקר שבוחנת התופעה של נטיעת חיים חדשים בצל הטראומה:

Lerna Ekmekçioğlu, *Recovering Armenia: The Limits of Belonging in Post-Genocide Turkey* (Stanford: Stanford University Press, 2016); Rebecca Jinks, "'Marks Hard to Erase' The Troubled Reclamation of 'Absorbed' Armenian Women, 1919-1927," *American Historical Review* 123(1), 2018, pp. 86-123.

¹⁴ Rezmik Panossian, *The Armenians from Kings and Priests to Merchants and Commissars*, (London: Hurst & Company, 2006), p. 3.

שחיו באזורים שונים בתורכיה.¹⁵ תהליך זה שם גם דגש על הטמעת המיעוטים האתניים שנשארו בתוך הרפובליקה החדשה והפיכתם ל'תורכיים' כתוצאה מתהליכי ה'תורכיפיקציה'.¹⁶ כל ניסיון לדון בנושא רצח העם הארמני הפך לטאבו בחסות המדינה, והזכרתו יכלה ועודנה יכולה להוביל להגשת כתב אישום על פגיעה ועלבון לתורכיות או לאומה התורכית.¹⁷

קשר השתיקה החל להסדק כאשר סוגיית רצח העם הארמני פרצה לזירה הבינלאומית ב-1973. הפיזור של העם הארמני ברחבי העולם והחיים מאחורי מסך הברזל עודדו קבוצות ארמניות אנטי-אימפריליסטיות, פרו-סובייטיות כגון אסאלה – הצבא הארמני הסודי לשחרור ארמניה (The Armenian Secret Army for the Liberation of Armenia – ASALA) מלבנון ומארמניה הסובייטית, לבצע פעילות טרור. אלה שמו לעצמם מטרה להתנקש בדיפלומטים תורכים כדי להחזיר את סוגיית רצח העם הארמני שנשכח, לסדר היום הבינלאומי. פעולות הטרור הארמני בוצעו במספר מדינות בעולם המערבי ובמסגרתן יותר משישים דיפלומטים תורכיים איבדו את חייהם.¹⁸ מטרת הטרוריסטים הייתה בין היתר גם לעורר את הארמנים בפזורותיהם, שחיו משני צדי מסך הברזל ובחרו להדחיק את האירועים ולהתמודד עם הקושי של זיכרון רצח העם. חשוב להדגיש כי למרות שבאותה תקופה המאבק הגלובלי בטרור היה עוד בחיתוליו, בוודאי בכל הקשור לטרור איסלמי פונדמנטליסטי, אירועי טרור בינלאומיים כגון רצח אחד עשר הספורטאים הישראלים באולימפיאדת מינכן, שהועברו בשידור חי לעולם כולו, הוכיחו את הפוטנציאל הגלום בטרור אתני ואנטי-מערבי ואת הלחץ שהטרוריסטים יכולים להפעיל בדרך להשגת מטרתיהם. לכן, קבוצות אתניות בעלות שאיפות לשחרור לאומי, שהיו בעלות אוריינטציה מרקסיסיטית אנטי-אימפריאליסטית כדוגמת ספטמבר השחור ובדר מיינהוף (Baader-Meinhof Group), היוו באותה תקופה השראה לארמנים שחיו במזרח התיכון, ובמיוחד בלבנון.¹⁹

מדינות מהגוש המערבי, ובהן ארה"ב, פורטוגל, צרפת, ישראל, גרמניה המערבית, גינו את הטרור הארמני שפגע גם באזרחים חפים מפשע. הטרור הארמני פעל בחלק משטחיהן של מדינות המערב נגד מטרות תורכיות (שגרירויות ודלפקי חברות תעופה תורכיות) וגרר תגובות-נגד מקומיות נחרצות. מאידך, חלק מהקהילות הארמניות בפזורה לא ראו בארגוני הגרילה הארמניים כארגוני טרור דה-פקטו, אלא כארגוני שחרור לגיטימיים שפעולתם מוצדקת.²⁰ ארגוני הטרור הארמניים דרשו מהתורכים להכיר בפשעי רצח העם של האימפריה העות'מאנית, ולהביא לפיצוי טריטוריאלי וכספי בגין בזיזת הרכוש ואדמות הארמנים במהלך רצח העם.

ההתנקשויות בדיפלומטים התורכיים הביאו לתשומת לב עולמית לזיכרון רצח העם הארמני שנשכח והפכו לסוגייה בינלאומית. ואולם, פעולות הטרור התכופות נגד השגרירים התורכיים במדינות מערביות דווקא הובילו בתחילת שנות ה-80' לתוצאה הפוכה מזו שקיוו לה הטרוריסטים. חלק מאותן מדינות, ובהן גם ישראל, גינו את הפעילות הטרוריסטית ואף ניצלו את ההזדמנות שנקרתה בדרכן להתקרב אל משרד החוץ התורכי

¹⁵ Uğur Ümit Üngör, "Lost in Commemoration: The Armenian Genocide in Memory and Identity," *Patterns of Prejudice* 48(2), 2014, pp. 147-166; Uğur Ümit Üngör, "Creative Destruction: Shaping a High-Modernist City in Interwar Turkey," *Journal of Urban History* 39(2), 2013, pp. 297-314.

¹⁶ ראו סעיף 301 של הקוד הפלילי התורכי שמאפשר להעמיד אזרחים לדין על פגיעה באומה התורכיות, במוסדות מדינה תורכיים, ובעובדיה. לכן, בין היתר, הכרה ב'שאלה הארמנית' (בתורכית: Ermeni sorunu/meselesi) כרצח עם היא עבירה פלילית בתורכיה.

¹⁷ מספר עבודות בחנו את בניית החברה התורכית לאחר מלחמת העולם הראשונה סביב בניית החברה התורכית מחדש ושילוב הכחשת רצח העם הארמני כנרטיב לאומי. עבודות אלו מתמקדות באזורים גיאוגרפיים בתורכיה, בעיקר במזרח, ומשמשות כמיקרו-היסטוריות שמהן ניתן להסיק לגבי ההיסטוריה הרחבה של המהפכה הכמאליסטית והלאומנית בתורכיה המודרנית. ראו: Taner Akçam, *The Young Turks' Crime against Humanity: The Armenian Genocide and Ethnic Cleansing in the Ottoman Empire* (Princeton: Princeton University Press, 2012); Uğur Ümit Üngör, *The Making of Modern Turkey: Nation and State in Eastern Anatolia, 1913-1950* (Oxford: Oxford University Press, 2011); Üngör, "Lost in Commemoration," *ibid.*

¹⁸ לעיון נוסף בתופעה מהזווית הבינלאומית:

Paul Wilkinson, "Armenian Terrorism," *The World Today* 39(9), 1983, pp. 344-350; Francis P. Hyland, *Armenian Terrorism: The Past, the Present, the Prospects* (Boulder: Westview Press, 1991).

לגבי האופן בו הקהילות הארמניות תפסו את פעילות טרור של ASALA בתרבות הפוליטית המקומית:

Khachig Tololyan, "Terrorism in Modern Armenian Political Culture," *Terrorism and Political Violence, Special Issue, "Political Parties and Terrorist Groups,"* 4(2), 1992, pp. 8-22.

¹⁹ Bruce Hoffman, *Inside Terrorism* (New York: NY: Columbia University Press, 2006), p. 72.

²⁰ Yona Waitz, "Memory in the Shadows of Genocide: The Memory of the Armenian Genocide in the Armenian Community in Jerusalem," (Ph.D. diss., The Hebrew University of Jerusalem, 2010), p. 98.

באמצעות שיתוף פעולה בנושא לוחמה בטרור.²¹ למרות הכישלון בפעולות הטרור והביקורת הבינלאומית, הארמנים גם קצרו הצלחות בשנים אלו: רצח העם הארמני שנשכח והודחק הפך לנוכח יותר ויותר בזירה הבינלאומית. בתחילת שנות ה-80, הקמפיין הארמני אילץ את אנקרה לראשונה לצאת בקמפיין הכחשה בינלאומי במטרה להפעיל לחץ על מדינות רבות במערב, כולל ישראל, לתמוך בנרטיב התורכי.²²

החל בספטמבר 1980, לאחר המהפכה הצבאית בתורכיה בראשות הגנרל אברן קידמה, שיכללה תורכיה את קמפיין ההכחשה. לטענת החוקרת ג'ניפר דיקסון, בשנים 1980-83 הקימו התורכים יחידת מודיעין (İAGM) מיוחדת ומשותפת למשרד החוץ ולצבא. בראשה עמד דיפלומט בכיר (Ömer Engin Lütem) ומטרתה הייתה להתמודד ולטפל ב'שאלה הארמנית' (המושג בו משתמשים התורכים כדי לכנות את רצח העם הארמני) בארבע חזיתות: (1) קידום מחקר שיעזור בפיתוח ספרות שמכונה 'היסטוריוגרפיה הכחשתית'. דיפלומטים תורכיים בדימוס, שלא החזיקו בהכשרה אקדמית מחקרית כהיסטוריונים אך החזיקו ביכולת לקרוא מסמכים בתורכית עות'מאנית, קבלו על עצמם לכתוב ספרים המטילים ספקות בביצוע רצח העם הארמני. הם הגדירו את רצח העם הארמני כטבח נקודתי שבוצע נגד מרידת הארמנים בשטחי האימפריה העות'מאנית תוך אובדן חייהם של חיילי האימפריה העות'מאנית;²³ (2) משרד החוץ ומשרד הארכיונים הלאומי החלו לפרסם לציבור באופן סלקטיבי מסמכים התומכים בנרטיב ההכחשה התורכי; (3) הכנסת תוכניות לימודים לאוניברסיטאות תורכיות לגבי ה'שאלה הארמנית', שהתווספו לתוכניות הלימודים הקיימות בבתי הספר; (4) הקמת מכון מחקר ללימודים תורכיים בווינגטון, בעלות של שלושה מיליון דולר, שמחקריו תמכו בנרטיב התורכי.²⁴ אל הדיפלומטים התורכים הצטרפו מספר היסטוריונים אמריקאים, שהמוכרים מביניהם הם ברנד לואיס וסטנפורד שואו, שהיו ספקנים ביחס להגדרת אירועי 1915 כרצח עם ארמני.²⁵ התגובה התורכית הדגישה את הצלחתם היחסית של הארמנים להפוך את נושא רצח העם לסוגיה חשובה ביחסים בינלאומיים.

ג. רצח העם הארמני והזירה העולמית: זיכרון, הנצחה ולחץ בינלאומי על תורכיה

כדי להבין את התפתחות המדיניות הישראלית בנושא רצח העם הארמני, יש לפנות תחילה להצגת הרקע ההיסטורי ההשוואתי, ולבחון כיצד סוגיית רצח העם הפכה למטבע משחק ביחסים המדיניים בזירה הבינלאומית. יש להקפיד ולהבחין בין קידום הכרה פרלמנטרית, שמעודדת חקיקת חוק זיכרון לרצח העם הארמני לצורכי הנצחה תוך ריצוי הלחץ של לובי ארמני מקומי, לבין הגברת הלחץ הבינלאומי על תורכיה להכיר ברצח העם הארמני. במבט היסטורי רחב, החתימה על האמנה בדבר מניעתו וענישתו של פשע רצח העם (1948) נתנה את האות לזירה הבינלאומית להתמודד עם 'הבעיה מהגהינום' כפי שהגדירה פאוורס, שגרירת ארה"ב לאו"ם לשעבר, את רצח העם הארמני בספרה רב המכר.²⁶ כבר בעשורים הראשונים לחתימתה, נכשלה האמנה להביא למניעה והתערבות במעשי רצח עם. לכן, החל בשנות האלפיים התפתחה נורמה בינלאומית נוספת, 'האחריות להגן' (Responsibility to Protect), שמטרתה להשלים את האמנה למניעת רצח עם. נורמה זו קובעת כי אם המדינה כושלת בהגנה על אזרחיה, לקהילה הבינלאומית נתונה

²¹ בסיסי ASALA בבירות נתמכו ואומנו על ידי קבוצות הטרור הפלסטיני. הם הושמדו ביוני 1982 כמחווה ישראלית לתורכים, במהלך פלישת כוחות צה"ל לדרום לבנון במבצע שלום הגליל. אירוע זה, יחד עם עוד מספר יוזמות דיפלומטיות ישראליות, מסמל את המעורבות הישראלית במחלוקת הארמנית-תורכית. לניתוח מקיף של האירועים בקיץ 1982 בלבנון ראו: Eldad Ben Aharon, "Superpower by Invitation: Late Cold War Diplomacy and Leveraging Armenian Terrorism as a Means to Rapprochement in Israeli-Turkish Relations (1980-1987)," *Cold War History* 19(2), 2019, pp. 1-19.

²² לקריאה נוספת ראו גם את ספרה של דיקסון על התאמת נרטיב ההכחשה תורכי לקמפיין הארמני בתחילת שנות ה-80: Jennifer Dixon, *Dark Pasts: Changing the State's Story in Turkey and Japan* (Ithaca: Cornell University Press, 2018); Fatma Müge Göçek, *Denial of Violence: Ottoman Past, Turkish Present, and Collective Violence against the Armenians 1789-2009* (New York, Oxford University Press, 2015), pp. 428-56.

²³ Kamuran Gürün, *The Armenian File: The Myth of Innocence Exposed* (London: Rustem, 1985); Esat Uras, *The Armenians in History and the Armenian Question* (Istanbul: Documentary Publications, 1988).

²⁴ Jennifer M. Dixon, "Defending the Nation? Maintaining Turkey's Narrative of the Armenian Genocide," *South European Society and Politics* 15(3), 2010, pp. 467-485.

²⁵ Stanford J. Shaw and Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. Volume 2, Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975* (New York: Cambridge University Press, 1977).

²⁶ Samantha Power, *'A Problem from Hell': America and the Age of Genocide* (London: Flamingo 2003).

הזכות להתערב למען הגנה על זכויות אדם, ולמניעת מעשי זוועה המוניים ורצח עם.²⁷

בשנות ה-50 וה-60', לאחר חתימת אמנת האו"ם למניעת רצח עם, המיקוד הבינלאומי היה בשאלת הגדרת המונח 'רצח עם' ויישומה של האמנה. בשנים אלו הופנה הזרקור אל תפקוד המעצמות המערביות (בעיקר ארה"ב, צרפת בריטניה) ומעורבותן באי-מניעת אלימות המונים ופשעי מלחמה בקולוניות לשעבר באפריקה ובאסיה. כחלק ממלחמות השחרור הפוסט-קולוניאליות באינדונזיה, פקיסטאן, ניגריה, טיבט ועוד, ובמסגרת הגיאופוליטיקה של המלחמה הקרה, בחרו המעצמות המערביות – כל אחת בתורה ומסיבותיה השונות – שלא להתערב באופן ישיר, ולעתים אף לתמוך באדריכלי מעשי אלימות המוניים באפריקה ובמזרח הרחוק.²⁸ אי-התערבות המעצמות העמידה את האמנה למניעת רצח עם במבחן פוליטי ובינלאומי חשוב שהסתיים בכישלון האמנה. ההתמקדות במבצעי רצח עם, העמדת בכירים נאציים לדין בנירנברג ולאחר מכן משפטו המתוקשר של אדולף אייכמן שעמד לדין בירושלים ב-1961, הובילו את האישום של מדינה או בכירי משטר בביצוע רצח עם לחמור. חרדתם של מנהיגי מדינות רבות מכתב אישום בינלאומי הפכה את ההתערבות במעשי רצח עם ברחבי הגלובוס, ולאחר מכן את ההכחשה של מעשים אלו, לסוגיה מרכזית ביחסים הבינלאומיים. לתוך המשבצת הזו נכנסו גם התורכים, שנהנו כאמור מכמה עשורים של שקט יחסי בסוגיית רצח העם הארמני. ישנן מספר מדינות שחשוב לזהות ולהבין את עמדותיהן והאינטרסים שלהן בנוגע לזיכרון רצח העם הארמני.

החשובה ביותר היא ארה"ב, שהקפידה לאורך השנים שלא להכיר באופן רשמי ברצח העם הארמני. החברות של תורכיה בברית נאט"ו, והתפקיד המרכזי שהיא מילאה בברית בתקופת המלחמה הקרה, מנעה תדיר את הניסיונות בשנות ה-80' להביא את נושא רצח העם הארמני לדין בקונגרס האמריקאי, בניסיון לעגן חקיקת יום זיכרון לקורבנותיו. כמו כן, וושינגטון נמנעה מלהציג את רצח העם הארמני במוזיאון השואה בווישינגטון, והסתייגה מהבאת הזיכרון הארמני אל לב השיח הציבורי בארה"ב לצד זיכרון השואה. ממניעים של ביטחון לאומי, חסימת הסובייטים לאירופה, ושמירת הנגישות האמריקאית דרך תורכיה למפרץ הפרסי, נמנעו הממשלים האמריקאים השונים מעימותים ומשברים עם תורכיה סביב הנושא השנוי במחלוקת.²⁹ בהמשך הדרך, השתמשו בוש הבן ואובמה בהכרה ברצח העם הארמני ככלי פוליטי במערכות הבחירות שלהם. בוש הבן הכיר ברצח העם הארמני כמושל טקסס, ואובמה עשה זאת כסאנאטור של מדינת אלינוי.³⁰ במהלך הקמפיין לנשיאות הבטיחו השניים כי אם יבחרו לבית הלבן יכירו ברצח העם הארמני. ההבטחה משכה קולות בוחרים מהקהילה הארמנית-אמריקאית שהמתינו לצעד זה מספר עשורים. בסופו של דבר נותרה הקהילה עם אכזבה מהתנהלותם של השניים. שניהם חזרו בהם מהבטחתם לבוחרים והמשיכו כקודמיהם בתפקיד להגדיר את רצח עם הארמני ב-24 באפריל כ'טרגדיה'.³¹ ארה"ב הייתה ונתרה מנוף חשוב לתמיכה בנרטיב ההכחשה התורכי כאשר סוגיית הביטחון הלאומי האמריקאי והניסיון להשפיע עליה מצד אנקרה וירושלים הכתיבה את הטיפול העדין בסוגיה הארמנית לאורך ארבעת העשורים האחרונים.

לאורך המלחמה הקרה, ברית המועצות ומדינות הגוש הקומוניסטי לא הכירו ברצח העם הארמני מסיבות שקשורות לחוסר מחויבותן להגנה על זכויות אדם ולמאבק הבין-גושי בסוגייה זו. לכן, לאורך שנות סיפוחה של ארמניה לגוש הסובייטי, רצח העם הארמני לא הוכר על ידי מוסקבה. בשנת 1965, שנת ה-50 לזכרון

²⁷ Michelle Tusan, "Humanitarianism, Genocide and Liberalism," *Journal of Genocide Research* 17(1), 2015, pp. 83-105.

²⁸ ראו את מחקרו פורץ הדרך של מוזס על 'הדיפלומטיה של רצח עם', שעוסק במספר סכסוכים בהם הייתה אלימות המונים באסיה ובאפריקה במושבות פוסט-קולוניאליות:

A. Dirk Moses, "Civil War or Genocide? Britain and the Secession of East Pakistan in 1971," in Aparna Sundar and Nandini Sundar (eds.), *Civil Wars in South Asia: State Sovereignty, Development* (New Delhi, Sega Publications, 2011), pp. 142-165; A. Dirk Moses and Lasse Heerten eds., *Postcolonial Conflict and the Question of Genocide: The Nigeria-Biafra War, 1967-1970* (New York: Routledge, 2018); A. Dirk Moses "The Diplomacy of Genocide," in *the Oxford Handbook on History and International Relations* (forthcoming).

²⁹ Ben Aharon, "The Geopolitics of Genocide," *ibid*.

³⁰ Elizabeth Chouldjian, "George W. Bush Recognizes Armenian Genocide," *Armenian National Committee of America*, 20 February 2000; The Associated Press, "Despite Campaign Vow, Obama Declines to Call Massacre of Armenians 'Genocide'," *New York Times*, 22 April 2016, The White House, "Statement by the President on Armenian Remembrance Day," 19 January 2008.

³¹ Julien Zarfian, "The United States and the (Non-) Recognition of the Armenian Genocide," *Études Arméniennes Contemporaines* 1, 2013, pp. 75-95; The White House, "Statement by the President on Armenian Remembrance Day," 22 April 2016.

רצח העם, התיר הקרמלין לארמנים לממש את דרישתם לקיים תהלוכת זיכרון בירוואן, אך בפרופיל נמוך.³² הסובייטים אומנם אפשרו חופש הנצחה חלקי ביותר לארמנים החל באמצע שנות ה-60', אך הוסיפו להימנע מהכרה ברצח העם. בהקשר של המתח הבין-גושי לאור העוינות של מוסקבה כלפי ברית נאט"ו וכלפי תורכיה כמדינה חברה בה, מינפו הסובייטים את החופש החלקי לזכרון רצח העם, שאותו העניקו לארמנים, לכדי דרישות ראשונות מתורכיה להכיר ברצח העם.³³ מציאות זו השתנתה עם סיום המלחמה הקרה, והקמת ארמניה העצמאית. הפרלמנט הרוסי הכיר בשנת 1995 – במהלך סמלי – ברצח העם הארמני, ובמלאת מאה שנים לרצח העם באפריל 2015 בחר ולדימיר פוטין לבקר באנדרטה לזכר הקורבנות בירוואן והכריז כי רוסיה מכירה ברצח העם הארמני.³⁴ מדינות ערב בהן נקלטו קהילות ארמניות רבות – ובהן ירדן, סוריה, עיראק ומצרים – אומנם מאפשרות חלקית זכרון קהילתי לרצח העם הארמני, אך לא מכירות בו בעצמן מסיבות שקשורות ליחסן לזכויות אדם, דיכוי ומלחמות אזרחים.³⁵

הפרלמנט האירופי הכיר ביוני 1987 ברצח העם הארמני. זו הייתה הכרה סמלית בעיקרה, שנועדה גם לעודד את תורכיה – שהתדפקה על דלתות אירופה – לבצע רפורמות בנושא. אולם, התורכים הגיבו בחריפות רבה וראו בכך עלבון.³⁶ האיחוד האירופי דחה מספר ניסיונות של התורכים להתקבל למועדון האירופאי על רקע יחסה של תורכיה לזכויות אדם, ובפרט למיעוטיה האתניים. שורה של בעיות וביניהן הפלישה התורכית לקפריסין בשנת 1974, השאלה הכורדית וההכחשה הגורפת של התורכים כלפי רצח העם הארמני, היו מבחינת מדינות מערב אירופה המחשה לאי-התאמתה של תורכיה למועדון האירופי. בעיות נוספות כגון היעדר חופש העיתונות ומערכת המשפט, התערבות הצבא בדמוקרטיה לרבות הפיכות צבאיות, אי-יציבות כלכלית, פוליטיקה שסועה ושאלת השייכות הגיאוגרפית לאירופה השפיעו אף הן ומנעו את כניסת תורכיה כחברה מן המניין.³⁷ מדינות במערב וצפון אירופה השתמשו בהכחשה התורכית של רצח העם הארמני כעדות לחוסר יכולתה או רצונה של תורכיה לבצע רפורמות ביחסה כלפי מיעוטיה ומכאן, עדות לחוסר התאמתה לערכי האיחוד. הדומיננטיות הצרפתית בקהילייה האירופית והקו האנטי-תורכי התקייף של מדינות שמרניות ונוצריות שלא רצו במדינת ענק מוסלמית באיחוד, הן שקידמו את קמפיין ההכרה רצח העם הארמני באיחוד האירופי.³⁸ בשנת 1999 כאשר שוב עלתה מועמדותה של תורכיה לכניסה לאיחוד האירופי, התנה הפרלמנט האירופי את קבלתה של תורכיה בהכרה ברצח העם הארמני ובהמשך ביצוע רפורמות בנוגע לזכויות אדם ואזרח ושינוי תפקידו של הצבא בשמירה על הדמוקרטיה. עם זאת, באותה שנה החליט האיחוד האירופי לקבל את תורכיה כמועמדת להצטרפות, ודרישת הפרלמנט לא באה לידי ביטוי – אז ובשנים שלאחר מכן – בתנאים שהציב האיחוד האירופי לתורכיה. עמדת הפרלמנט האירופי התרככה מעט בשנת 2007 כאשר דרש מהתורכים כתנאי להתקדמות בתהליך ההצטרפות לאירופה רק לנרמל את הקשרים עם הארמנים, בניסיון לגשר על העבר הטרגי.³⁹

מדינות במערב אירופה, שחלקן בנות ברית מסורתיות של תורכיה, בחרו רק מאז תחילת שנות האלפיים להכיר ברצח העם הארמני כצעד שבונה 'עוצמה רכה' במדיניות-החוץ.⁴⁰ הראשונה שעשתה זאת הייתה צרפת. הפרלמנט הצרפתי חוקק בשנת 2001 חוק זיכרון לרצח העם הארמני. נעשה גם ניסיון לקדם חקיקה שהכשתו תהווה עבירה פלילית, בדומה לחוק שכבר חוקק בפרלמנט הצרפתי ביחס להכחשת השואה.⁴¹

³² Razmik Panossian, *The Armenians: From Kings and Priests to Merchants and Commissars* (C. Hurst & Co, 2006), p. 320.

³³ *ibid*, p. 322.

³⁴ Elad Benari, "Putin Angers Turkey by Referring to Genocide," *Israel National News*, 24 April 2015.

³⁵ Ara Sanjian, "Armenians in the Middle East," paper presented in a symposium on "Minorities in the Middle East," Florida State University April 3-4, 2008.

³⁶ לדיון קצר בנושא ולניסיונות של משרד החוץ הישראלי להשפיע על ההחלטה לטובת התורכים ב-1987, ראו:

Ben Aharon "Between Ankara and Jerusalem," *ibid*, pp. 464-465.

³⁷ לקריאה נוספת על ההפיכות הצבאיות בתורכיה בין שנות ה-60' ל-80' ראו:

Erik Jan Zürcher, *Turkey a Modern History* (London: I.B. Tauris, 2004), pp. 221-278.

³⁸ Ben Aharon, "The Geopolitics of Genocide," *ibid*.

³⁹ Dixon, "Defending the Nation?," *ibid*, p. 5.

⁴⁰ 'עוצמה רכה' ביחסים הבינלאומיים הוא מושג אותו הציג לראשונה מדען המדינה גוז'ף ניי. המושג מתייחס להשגת יעדים במדיניות-חוץ, כולל השפעה על עמדת מדינות אחרות בנושא מסויים ללא צורך בשימוש בכוח צבאי או לחצים כלכליים. גישה זו שמה במרכזה את היכולת להשפיע דרך ערכים (הומניים בעיקר), תרבות, ואג'נדות פוליטיות. ראו:

Joseph, S. Nye, *Soft Power: The Means to Success in World Politics* (New York: Public Affairs, 2004).

⁴¹ Laure Marchand and Guillaume Perrier, *Turkey and the Armenian Ghost: on the Trail of the Genocide* translated by Debbie Blythe, (Ithaca: McGill-Queen University Press, 2015), pp. 4-5.

בבסיס ההחלטה הייתה עמדה ערכית של צרפת אל מול פשעי רצח עם באשר הם, אך ייתכן שהיא הייתה גם תוצר של קהילה ארמנית חזקה, מבוססת ובעלת לובי משמעותי. גרמניה והולנד היו הבאות בתור. לאורך שנים ארוכות הן נמנעו מהכרה ברצח העם הארמני, מחוסר רצון לעורר פרובוקציה מול בעלת בריתן תורכיה. כמו כן, מתגוררים בהן מספר לא-מבוטל של מהגרים תורכיים. באפריל 2014, לקראת ציון מאה שנים לרצח העם הארמני בשנת 2015 ולאור הערכות תורכיות לשיא בסבב הלחצים הבינלאומי להכרה מלאה, בחר ארדואן לשלוח מסר תנחומים מיוחד לקהילות הארמניות ברחבי העולם בדבר "כאב משותף" על מותם של הארמנים העות'מאנים שנספו באירועי 1915 לצד מיליוני בני דתות וקבוצות אתניות אחרות.⁴² זוהי אמנם הכרה במוותם של ארמנים רבים אך מדובר במסר מתוחכם של הכחשה, שמעמיד את רצח העם הארמני בהקשר של מלחמת עולם ואובדן חיים רבים גם בצד התורכי. כתגובה ישירה להכרה התורכית ב-2014 בחלק מהעובדות הבסיסיות של רצח העם הארמני, גם ללא שינוי במדיניות הכחשת רצח העם, נפתחה אפשרות פרלמנטרית להכרה ברצח העם מבלי לשבור את הכלים עם התורכים.⁴³ בהמשך לכך, הפרלמנטים של גרמניה (יוני 2016) והולנד (פברואר 2018) בחרו להכיר ברצח העם הארמני.⁴⁴ מדובר אמנם רק בהכרה סמלית שלא לוותה בחקיקה, אך תורכיה מחתה בחריפות על כך, והחזירה בעקבות זאת את שגריריה להתייעצויות. הצורך של גרמניה לשתף פעולה עם ארדואן באותה עת על רקע משבר הפליטים בסוריה לא מנעו מהפרלמנט הגרמני להכיר ברצח העם הארמני, למרות המתיחות שהדבר צפוי היה לעורר, ובכך לחזק את העיקרון המוסרי אותו בחרה להדגיש.⁴⁵

גם שחקנים לא-מדינתיים השפיעו על זיכרון רצח העם הארמני ועל עמדת ישראל בנושא. הקהילה היהודית בתורכיה, למשל, עסקה במתן עדויות אופי חיוביות בפורומים מערביים על יחסם הסובלני של התורכים לקהילה היהודית לאורך הדורות. תורכיה לחצה על הקהילה לשדל את ממשלות ישראל ומשרד החוץ בירושלים לצדד בעמדת התורכים בסוגיה הארמנית, תוך הדגשת היחס מסביר הפנים שקבלו היהודים לאורך השנים מהאימפריה העות'מאנית, שנאותה לקבל את היהודים שברחו לשטחה לאחר גירוש ספרד.⁴⁶ בהמשך לכך, הארגונים היהודים בארה"ב דוגמת הקונגרס היהודי האמריקאי, בני ברית והליגה נגד השמצה, מצאו את עצמם עוסקים תכופות בנושא זיכרון רצח העם הארמני. הארגונים היהודיים האמריקאים התבקשו (בין היתר על ידי משרד החוץ ומנהיגי הקהילה היהודית בתורכיה) לסייע במניעת הכרה ברצח העם הארמני בארה"ב. הדבר נעשה באמצעות נציגיהם בוועדות השונות בקונגרס, ותוך מניעת שילובו של זכרון רצח העם הארמני במוזיאון השואה בושינגטון. התורכים השתמשו באופן תדיר בשני טיעונים עיקריים כדי לשכנע את יהדות ארה"ב ואת ממשלות ישראל לתמוך בנרטיב ההכחשה. הטיעון הראשון היה שהכרה ברצח העם תפגע משמעותית ב"יחודיות השואה"; והשני, ששיתוף פעולה של יהודי ארה"ב עם הארמנים – שמבקשים להציג את התורכים כבעלי מכה משותף עם פשעי הנאצים – יהווה כפיות טובה לאור היחס החיובי של שלטונות תורכיה לקהילה היהודית לאורך השנים. הטיעונים הללו נוצלו על ידי התורכים שוב ושוב כמנוף שכנוע יעיל ומצאו בדרך כלל אוזן קשבת בצד היהודי והישראלי.⁴⁷ ואולם, בזירה המחקרית הוכיח סטפן איריג את קיומם של קשרים בין תורכיה לרייך השלישי וכי 'הצלחת' רצח העם הארמני הייתה מקור השראה עבור היטלר.⁴⁸

⁴² Constanze Letsch, "[Turkish PM Offers Condolences Over 1915 Armenian Massacre](#)," *The Guardian*, 23 April 2014.

⁴³ ראו הערת שוליים מספר 31.

⁴⁴ Alison Smale and Melissa Eddy, "[German Parliament Recognizes Armenian Genocide, Angering Turkey](#)," *The New York Times*, 2 June 2016.

לגבי הולנד, מדובר בהכרה של הפרלמנט ההולנדי והממשלה הודיעה בסמוך לכך שההכרה לא תהפוך למדיניות רשמית ושלכן לא יתקיים בהולנד יום זיכרון רשמי לזכר קרובנות רצח העם הארמני. ראו:

Stephanie van den Berg, "[Dutch Parliament Recognizes 1915 Armenian Massacre as Genocide](#)," *Reuters*, 24 February 2018.

⁴⁵ לגבי הסכם הפליטים מסוריה בין תורכיה לאיחוד האירופי ראו לדוגמא:

עודד ערן וגליה לינדנשטראוס, "[הסכם חדש בין האיחוד האירופי לתורכיה: שיקולים קצרי ראות על חשבון הסתכלות ארוכת טווח](#)," מבט על 4, 811 באפריל 2016.

⁴⁶ הקהילה היהודית נרדפה ובחלקה הגדול גורשה לצרפת ולמחנות ההשמדה על ידי הממשל התורכי. כמו כן, יהודים נדרשו לשלם מס גולגולת כמו כל שאר המיעוטים האתניים בתורכיה. ראו למשל:

Rifat Bali, *Turkish Jews in the Early Republic: An Adventure in Turkification, 1923-1945* (Istanbul: İletişim, 1999); Corry Guttstadt, *Turkey, the Jews, and the Holocaust* (Cambridge: Cambridge University Press, 2013).

⁴⁷ Ben Aharon, "The Geopolitics of Genocide," *ibid*.

⁴⁸ Stefan Ihrig, *Atatürk in the Nazi Imagination* (Cambridge: Harvard University Press, 2015).

רח' תובל 11, רמת גן 5252226 / www.mitvim.org.il / info@mitvim.org.il

ד. מדיניות ישראל כלפי רצח העם הארמני: אז ועכשיו

עמדת ישראל ביחס לסוגיית רצח העם הארמני גובשה רק בתחילת שנות ה-80, וזאת משתי סיבות: הראשונה, כפי שהוסבר לעיל, היא שמשנת 1948 ועד אמצע שנות ה-70 התקיים קשר שתיקה בינלאומי בנושא זיכרון רצח העם הארמני. לכן, ישראל לא נדרשה לגבש מדיניות בנושא כי הוא לא עלה לסדר היום ביחסים עם התורכים ובזירה הבינלאומית; השנייה, שאחרי מלחמת ששת הימים וסיפוח הרובע הארמני בירושלים, הטקסים שניהלו הארמנים ברובע לזכר רצח העם התנהלו בתוך שטח ישראל. ולמרות זאת, הנושא כמעט שלא זכה להתייחסות מצד ישראל עד סוף שנות ה-70, עת החל הטרור הארמני.

העמדה הישראלית התפתחה על פני שלוש תקופות: הראשונה – 1982-1989, בה החלה תורכיה, לאחר שנים רבות של שתיקה, להתמודד בזירה הבינלאומית עם השאלה הארמנית ויצרה מכונת הכחשה משומנת תוך קבלת סיוע משמעותי ממשד החוץ הישראלי ומארגונים יהודיים; השנייה – 1989-2000, בה המשיכה ישראל לצדד בנרטיב התורכי במישור הבינלאומי ולפעול על פיו, אך בה גם הגיע הנושא לראשונה לדין במליאת הכנסת ויצר זירת התמודדות נוספת עבור משרד החוץ. לאורך תקופה זו התקיימו הדיונים בכנסת בעיקר ברמה הפורמאלית ועלו לדין בעיקר מטעם גורמים באופוזיציה ללא יכולת אמיתית לקדם את ההכרה ברצח העם הארמני; השלישית, החל ב-2002, היא תקופת ארדואן שנמשכת עד היום. המשברים שחלו ביחסים עם תורכיה בתקופה זאת (למשל, בעקבות מבצע עופרת יצוקה ב-2008, תקרית המרמרה ב-2010, והעברת שגרירות ארה"ב לירושלים ב-2018), ושהועצמו בגלל פוליטיקה פנימית, הובילו לרטוריקה קשה מצד ארדואן נגד ישראל והביאו להגברת הדיונים בנושא בכנסת וללחץ פרלמנטרי משמעותי יותר, במיוחד מסיעות האופוזיציה, בניסיון להביא להכרה של ישראל ברצח העם הארמני.

1. התקופה הראשונה: 1982-1989

החל בראשית שנות ה-80, מצא את עצמו משרד החוץ הישראלי במרכז הדיון הבינלאומי בשאלת ההכרה ברצח העם הארמני. המשרד ניסה, וגם הצליח, לסייע לתורכים בזירות בינלאומיות שונות במניעת ההכרה, ובעיקר השתמש בנושא כמנוף לבניית אמון מחודש עם תורכיה, בשנים בהן היחסים היו במשבר (לאחר החלטת תורכיה על הורדת דרג היחסים בעקבות חקיקת חוק ירושלים בכנסת ביולי 1980). המשטר הצבאי של הגנרל אברן, ששלט בתורכיה בשנים 1980-1983 עורר תקוות בישראל שניתן למנוע הדרדרות נוספת ביחסים, ולשם כך גוייס הרכיב הארמני. באותה תקופה, המפה הבינלאומית וזירת המזרח התיכון נראו אחרת מאשר בתקופת המשבר הישראלי-תורכי של ימינו: היחסים של ישראל עם איראן נותקו לאחר מהפכת חומייני ב-1979, הסכם השלום עם המצרים נחתם ב-1979 והיה עדיין טרי ולא-ממומש, מלחמת לבנון התחילה ב-1982, וישראל הייתה נתונה לביקורת בינלאומית גוברת בנושא הפלסטיני. כל אלה השפיעו על מדיניות ישראל, שלא רצתה לאבד גם את התורכים, לאחר שאיראן הפכה משותפה אסטרטגית ליריבה מרה. לכן, חיזוק היחסים עם התורכים היה יעד ישראלי חשוב באותה תקופה, והדחת זיכרון רצח העם הארמני נתפסה ככלי שיכול לשרת זאת.⁴⁹

משרד החוץ היה כמעט הגורם הישראלי היחיד שעסק בנושא הארמני-תורכי בשנות ה-80. מפעם לפעם ניסה המשרד גם להתערב בפעילות אקדמית בנושא. בקיץ 1982, למשל, פעל משרד החוץ בשיתוף עם הקהילה היהודית בתורכיה כדי לבלום הצגת מחקר אקדמי על רצח העם הארמני בכנס מדעי בירושלים. המשרד עמל קשות כדי לשכנע את מארגני הכנס כי יש למנוע מהחוקרים הארמנים, שהיו אמורים להשתתף בו, להציג את מחקריהם ועמדותיהם. הטענה הייתה שהצגת העמדה הארמנית בכנס תביא לניתוק מוחלט של יחסי ישראל-תורכיה, שהיו במשבר עמוק. אפשרות כזו הייתה פוגעת במבצע מיוחד של הצלת יהדות איראן ויהדות סוריה שנתיב בריחתם התאפשר על ידי שיתוף פעולה בין המוסד לשירותי הביון התורכיים, שהעלימו עין מכניסת הפליטים היהודים לשטח תורכיה.⁵⁰ עצם הצגת הטענה הארמנית בכנס מדעי בישראל נתפסה על ידי משרד החוץ כהרת אסון ליחסים הדיפלומטיים ולמבצע ההצלה. למרות מאמצי המשרד להביא לביטול הכנס, גם על ידי שכנוע חוקרים בינלאומיים שלא ליטול בו חלק, הכנס התקיים בסופו של דבר בתל אביב, אם כי במתכונת

⁴⁹ Ben Aharon, "The Geopolitics of Genocide," *ibid.*

⁵⁰ לדיון שהתקיים מאחורי הקלעים וללחץ של משרד החוץ והקהילה היהודית בתורכיה על מארגני הכנס ראו: Eldad Ben Aharon, "A Unique Denial: Israel's Foreign Policy and the Armenian Genocide," *British Journal of Middle Eastern Studies* 42(4), 2015, pp. 646-649.

שונה, ללא נוכחות אורחים רבים מחו"ל. הרושם שקיבלה תורכיה מכך היה שמשרד החוץ הישראלי יעמוד לימינה בבלימת העניין הארמני.

דוגמה נוספת ללחץ שהפעיל משרד החוץ בעניין הארמני התרחשה באפריל 1983, במהלך הכנות להפקת תכנית בגלי צה"ל שדנה ברצח העם הארמני. התורכים זימנו את נציג משרד החוץ באנקרה, אלון ליאל, למספר שיחות בדרישה להפעיל לחץ על המשרד בירושלים שיפעל לסיכול התוכנית. הטענה של התורכים הייתה כי מדובר בתחנת רדיו צבאית שלמדינת ישראל יש שליטה על תכניה וכי שידור התוכנית יפגע קשות ביחסים בין המדינות, שגם כך היו על סף ניתוק. חרף הלחצים על ליאל, התוכנית עלתה לשידור, בטענה כי לממשלת ישראל אין שליטה על התכנים בתחנה וכי יש חופש עיתונות בישראל. התורכים מצדם זעמו ואיימו בביטול טיסות ישראליות מעל שמי תורכיה, איום שלא מומש לבסוף.⁵¹ בתקופה זו, התקיימו מעת לעת גם דיונים בפורומים בלתי-רשמיים בשאלת זיכרון רצח העם הארמני. אך עיקר המאמץ הישראלי היה להצניע את הנושא, תוך המנעות משימוש במונח 'רצח עם' ואימוץ ההגדרה 'טבח' או 'אסון'.

התקופה השנייה: 1989-2000

תחילת התקופה השנייה מתאפיינת בדיונים ראשוניים בכנסת בנוגע לרצח העם הארמני. הגל ששטף בתי נבחרים במדינות רבות במערב הגיע גם לכנסת ב-1989. הנושא הועלה לדיון במספר נאומים של חברי כנסת וביניהם יוסי שריד, יוסי ביילין, בנימין נתניהו, אבל לא הוביל לשיח משמעותי לגבי העמדה הישראלית. גם בתקופה זאת הייתה למשרד החוץ שליטה כמעט מוחלטת על הנושא.⁵²

הדיונים בכנסת התקיימו ברובם בוועדת החוץ והביטחון, שאיננה פתוחה לתקשורת ושהפרוטוקולים שלה אינם נגישים על פי רוב לציבור. היו אלו דיונים פורמליים בעיקרם, עם הקפדה שלא לצאת בהצהרות פומביות שיזיקו ליחסי ישראל-תורכיה, שנהנו מתקופת שגשוג חסרת תקדים בשנות ה-90 (שהתאפשרה בעקבות הסכמי אוסלו).⁵³ משרד החוץ המשיך להקפיד על שימוש זהיר במונח 'טבח' ולא 'רצח עם' כדי לא לעורר את חמתם של התורכים. ועדת החוץ והביטחון, מצדה, דאגה לציין את הנושא ולהביע רגשי הזדהות עם הארמנים, אך הקפידה לסיים את דיוניה לאורך השנים בנושא מהירות ולהשתמש גם היא במילה 'טבח'.⁵⁴

לאורך שנים אלו, מפלגות האופוזיציה, בעיקר מהשמאל החילוני, נשאו את הדגל הארמני במליאה. בתחילת שנות ה-90 היתה זו מפ"ם בראשות יאיר צבן. בהמשך שנות ה-90 הייתה זו מפלגת העבודה, לסירוגין יחד עם מרצ, ועם תחילת שנות האלפיים – מרצ עשתה זאת כמעט לבדה. חברי כנסת רבים גילו את ההון הפוליטי הטמון בנסיון להעביר את זיכרון רצח העם הארמני במליאה. כפי שטען ח"כ לשעבר אפרים סנה בראיון עם המחבר, "חברי הכנסת הם פוליטיקאים אחרי הכל, ולמעט ח"כ חיים אורון, 'הצדק ההיסטורי' של הארמנים אינו זורם בדמם. חברי הכנסת מעוניינים ביצירת כותרות, ואת התפקיד הזה עושה העניין הארמני בכל פעם מחדש".⁵⁵ גם הקהילה הארמנית במזרח ירושלים בראשות ג'ורג' אבקיין, צולג מומגיאן, וג'ורג' הנטליאן הובילה מאמצים להכרה ברצח העם, למרות שלא עמד לצדם כוח פרלמנטרי משמעותי שסייע בקידום המשימה.⁵⁶

באקדמיה הישראלית, בלטו ההיסטוריון יהודה באואר, ההיסטוריון יאיר אורון והפסיכולוג וחוקר רצח עם ישראל צ'רני. השלושה עמדו בתקופה זאת בחוד החנית של המאבק להכרה ישראלית ברצח העם הארמני. הם הוזמנו תדיר לדיונים בכנסת, בעיקר בוועדת החינוך והתרבות בה התנהלו הדיונים בנושא, והשמיעו שם

⁵¹ לרצף האירועים כולל המפגשים הדיפלומטיים בין ליאל לדיפלומטים התורכיים ראו:

Ben Aharon, "Between Ankara and Jerusalem," *ibid*, pp. 463-464.

⁵² Yair Auran, *The Banality of Denial, Israel and the Armenian Genocide* (New Brunswick: Transaction Publishers, 2003), pp. 109-110.

⁵³ Ihsan Gurkan, "Turkish-Israeli Relations and the Middle East Peace Process," *Turkish Review of Middle East Studies* 7, 1993, p. 123; M. Hakan Yavuz, "Turkish-Israeli Relations Through the Lens of the Turkish Identity Debate," *Journal of Palestine Studies* 27(1), 1997, pp. 22-37; Cenap Çakmak and Murat Ustaoglu, "Politics vs. Trade: A Realist View on Turkish-Israeli Economic Relations," *Israel Affairs* 23(2), 2017, pp. 303-323.

⁵⁴ Ben Aharon, "Between Ankara and Jerusalem," *ibid*, p. 466.

⁵⁵ *ibid*.

⁵⁶ ראו למשל: אוריאל לוי, "ברית הנרדפים", דבר ראשון, 24 באפריל 2017.

את קולם בעד הכרה ישראלית וקיום יום זיכרון יעודי לרצח העם הארמני.⁵⁷ אולם, בשנים מסוימות המאבק לווה בחשש – בעיקר מצד הקהילה האקדמית השמרנית בישראל ויד ושם – שהכרה ברצח העם הארמני תפגע בייחודיות השואה (למשל, לאור שילוב הנושא בתוכנית הלימודים בבתי ספר), בדומה לטענה שקידמה תורכיה לאורך השנים.⁵⁸ כמו כן, נדמה כי צירוף המילים 'השואה הארמנית' גם הוא לא קידם את נושא ההכרה. לאורך השנים בהם רצח העם הארמני נידון בכנסת ביקשה האקדמיה הישראלית לשמר לכל הפחות את המילה 'שואה' כמגדירה מקרה יהודי ייחודי, ולהשתמש במונח 'רצח עם' להגדרת המקרה הארמני.⁵⁹

התקופה השלישית: 2002 ועד היום

בתקופה זו חל שינוי ממשי בנושא ההכרה בזיכרון רצח העם הארמני, בייחוד בשנים בהן היו נתונים יחסי ישראל-תורכיה במשבר, החל במבצע עופרת יצוקה ב-2008.⁶⁰ תקרית המרמרה, שהתחוללה במאי 2010, השפיעה על השיח הישראלי ביחס להכרה ברצח העם הארמני. שר החוץ ליברמן ביטא בצורה המובהקת ביותר את האיום להכיר ברצח העם הארמני כצעד ענישה למדיניות התורכית סביב משבר המשט.⁶¹ ח"כים ממפלגות שמאל סברו כי יש להזיז את הדיונים בנושא הארמני מוועדת החוץ והבטחון לוועדת החינוך, שהפרוטוקולים שלה פתוחים לציבור ולתקשורת. בכך, לטענתם, יתאפשר דיון שקוף וזמין יותר לקהל, והדבר אולי יאפשר הכרה ישראלית ברצח העם הארמני. בניגוד לבעבר, גם מפלגת האיחוד הלאומי בראשות ח"כ אריה אלדד העלתה בתקופה זאת על נס את חשיבות ההכרה ברצח העם הארמני. ח"כ אלדד טען כי הכרה לא תפחית מערכה של השואה, שעומדת בקטגוריה נפרדת משל עצמה כשואת העם היהודי.⁶² ח"כ יאיר לפיד, יו"ר מפלגת יש עתיד, ניסה אף הוא להעלות את הנושא על סדר היום בכנסת, תוך הפעלת לחץ על הממשלה והשמעת ביקורת על הקו הרך לטענתו שנקטה ממשלת נתניהו אל מול הצהרותיו הקשות של ארדואן.⁶³ ניכר כי לפיד וחברי כנסת כגון נפתלי בנט, גלעד ארדן, אמיר אוחנה וישראל כ"ץ בחרו לנקוט קו תקיף יותר נגד התורכים לאחר הגירוש ההדדי של שגרירי המדינות במאי 2018.⁶⁴ ועדת החינוך, הכנסת או ממשלת ישראל לא הכירו ברצח העם הארמני, אך השיח הפוליטי המשתנה היווה מסר לתורכיה כי ישראל צועדת שלב אחד קדימה ושוקלת הכרה, וכי יש לכך תמיכה רחבה יותר בכנסת מאשר בעבר. בתקופה זאת, זיכרון רצח העם הארמני הופך להיות כלי ניגוח דיפלומטי מול תורכיה בידי פוליטיקאים ומפלגות בישראל אל מול ביקורת ארדואן על מדיניות ישראל כלפי הפלסטינים, במיוחד כלפי עזה.

בתקופה זאת, הפכה אזרבייג'ן לגורם חשוב שמשפיע על עמדת ישראל בסוגיית ההכרה ברצח העם הארמני. החל בתחילת שנות האלפיים חלה התחממות ביחסים בין ישראל לאזרבייג'ן, מדינה מוסלמית חילונית באזור הים הכספי. הקשרים הענפים בין ישראל לאזרים, שכללו בשנים האחרונות עסקאות נשק, הפכו את שתי המדינות לבעלות ברית.⁶⁵ הגבול אותו חולקות איראן ואזרבייג'ן והדאגה המשותפת של ירושלים ובאקו מפרויקט הגרעין האיראני היוו אף הם מכנה משותף שחזק את היחסים. ישראל שאפה גם ליצור ברית משולשת עם תורכיה ואזרבייג'ן המוסלמיות, שנהנות מיחסים טובים ביניהן ושמשפיעות יחדיו על הנעשה באזור הקווקז. יש הרואים במדיניות הישראלית הזו כהמשך לקו בו נקט דוד בן גוריון בתכנון "ברית הפריפריה" עם המדינות המוסלמיות הלא-ערביות במרחב המזרח תיכוני.⁶⁶ במקביל לכל אלו, הסכסוך בין האזרים

⁵⁷ יאיר אורון הוזמן על ידי משרד החינוך בממשלתו של יצחק רבין בשנת 1993 לכתוב תוכנית לימודים נסיונית בהיסטוריה שכוללת גם את רצח העם הארמני, אך התוכנית נגנזה לבסוף בשלב אישור התוכנית מול הוועדה הפדגוגית של משרד החינוך בשנת 1995. Yair Auron, *The Banality of Indifference: Zionism and the Armenian Genocide* (New Jersey: Transaction Publishers, 2005), pp. 151-173.

⁵⁸ Yair Auron, *The Pain of Knowledge: Holocaust and Genocide Issues in Education* (New Jersey: Transaction Publishers, 2005); Israel W. Charny & Daphna Fromer, "Denying the Armenian Genocide: Patterns of Thinking as Defence-Mechanisms," *Patterns of Prejudice* 32(1), 1998, pp. 39-49.

⁵⁹ ראו את דבריו של פרופ' יהודה באואר בוועדת החינוך בכנסת פרוטוקול 520, וועדת החינוך והתרבות של הכנסת, "[הצעה לסדר היום בנושא: ציון יום רצח העם הארמני](#)", 26 בדצמבר 2011, עמ' 16-17.

⁶⁰ ברק רביד, "[ראש ממשלת טורקיה ארדואן התעמת עם הנשיא פרס על מבצע 'עופרת יצוקה' ונטש את הדיון בדאבוס](#)", דה מרקר, 29 בינואר 2009.

⁶¹ "[מהכורדים עד הארמנים. ליברמן נגד טורקיה](#)", *וואיינט*, 9 בספטמבר 2011.

⁶² Ben Aharon, "Between Ankara and Jerusalem," *ibid*, p. 468.

⁶³ שי ניר, "[על מוסר ופוליטיקה: הכנסת דחתה את הצעת החוק של ח"כ לפיד לציון יום רצח העם הארמני](#)", דבר ראשון, 15 בפברואר 2018.

⁶⁴ יהונתן ליס, "[בתגובה למשבר הדיפלומטי עם תורכיה, ח"כים יוזמים הכרה ברצח העם הארמני](#)", הארץ, 16 במאי 2018.

⁶⁵ שי ניר, "[מערכת יחסים משגשגת נתניהו באזרבייג'ן: שיתוף פעולה והסכמי סחר ביטחוניים במיליארדים](#)", דבר ראשון, 14 בדצמבר 2016.

⁶⁶ ניתוח יסודי ומעודכן על ברית הפריפריה מזוית יחסי ישראל-ארה"ב ניתן למצוא ב:

לארמנים על השליטה בחבל נגורנו קראבך, שהחל עם פירוק ברית המועצות, הפך את האזרים לבעלי אינטרס גם בסוגיית ההכרה רצח העם הארמני והביא לפעילות לובי בינלאומית וענפה שלהם נגד ההכרה בו. לכן, כמו לתורכים, גם לאזרים יש אינטרס משמעותי שמדינת ישראל לא תכיר ברצח העם הארמני. ארגון Azerbaijan International Association (AzIz), שפועל בישראל לקידום יחסי ישראל-אזרבייג'ן, נוכח ומשמיע את קולו בדיונים בוועדת החינוך של הכנסת נגד הכרה ברצח העם הארמני. הטענות שמשמיע הארגון עוסקות בחשיבות היחסים בין באקו לירושלים, בביטחונה של הקהילה היהודית באזרבייג'ן, ובהעלאת תורכיה והאימפריה העות'מאנית על נס, על הצלת פליטים יהודים שברחו בגירוש ספרד בשנת 1492 לתוך שטחי האימפריה. טענות אלו דומים לאלו שהושמעו על ידי התורכים, והייתה להם השפעה על הדיונים בכנסת, בייחוד לאור המאבק הארמני המצומצם יחסית בתוך המליאה.

ביולי 2018, עתרו פרופ' יאיר אורון ופעילי זכויות אדם (בהם ד"ר ישי מנוחין ויעל אגמון) לבית המשפט המחוזי בירושלים בבקשה לאשר פרסום של חומר דיפלומטי מסווג לגבי יחסה של ישראל לזיכרון רצח העם הארמני במסגרת יחסיה עם תורכיה ואזרבייג'ן.⁶⁷ השופט רם וינוגרד החליט לדחות את העתירה.⁶⁸ לאחר שנחשף בדיון סגור במעמד צד אחד להסברי משרד החוץ לגבי תוכן המסמכים, הוא החליט להצדיק את עמדת משרד החוץ, שלפיה חשיפתם עשויה לפגוע במדיניות-החוץ של ישראל. בתגובת משרד החוץ לעתירה כתבו נציגיו בכתב ההגנה:

"מדינת ישראל אינה מתעלמת מאירועי העבר ואל לה לקבוע מוסכמות באשר לאירועים שקרו, העלולות לשמש במחלוקת פוליטית בין הצדדים בנושא. ישראל מביאה תקוותה ששתי המדינות הנוגעות לדבר, המצויות בדיאלוג בנושא, יעשו כל מאמץ לביצוע בחינה אינטנסיבית ודיאלוג פתוח שיאפשר להן לרפא את פצעי העבר."⁶⁹

ה. זיכרון השואה וסוגיית ההכרה ברצח העם הארמני

מעבר לנסיבות הגיאופוליטיות המשתנות, קיימת סוגיה בסיסית, קבועה ופחות מושפעת מגורמים חיצוניים, שנותנת את אותותיה על מדיניות ישראל בסוגיית ההכרה ברצח העם הארמני – זיכרון השואה, שממלא תפקיד מרכזי בחברה הישראלית לאורך שנות קיום המדינה ובוודאי מאז 1967.⁷⁰ כפי שטוען ההיסטוריון אלון קונפינו, "בישראל, כמו בעולם, חל שינוי בזיכרון השואה בין שנות ה-70' להווה: הוא מרכזי ומדגיש עתה קורבנות במקום גבורה".⁷¹ בהקשר זה, קיימת טענה כי האינטרס הישראלי והכלל-יהודי בכל הנוגע למרכזיות זיכרון השואה הוא שתישמר 'היררכית קורבנות' בין אירועים היסטוריים שונים.

עבור אלו שמחזיקים בעמדת הייחודיות ההיסטורית של השואה, הכרה ברצח העם הארמני לא משרתת את ההררכייה הזו, עלולה לפגוע בערך הייחודיות, ואף עשויה לטענתם 'לבזות' את קורבנות השואה. לא ניתן להמעיט בחשיבות מרכיב זה כי הוא משמעותי גם לקהילות יהודיות בעולם שפועלות לשימור זכר השואה כמקרה רצח עם ייחודי. לחלקן הוא גם מעניק כוח פוליטי מקומי משמעותי על פני ארגוני לובי אתניים יריבים, במיוחד בארה"ב. הכרה ישראלית ובעקבותיה הכרזה על יום זיכרון ממלכתי לזכר רצח העם הארמני, בסמיכות זמנים ליום הזיכרון לשואה ולגבורה (הואיל ויום הזיכרון לרצח העם הארמני חל ב-24 באפריל), עלולה לממש בעיני אותם גורמים את איום התחרות על זיכרון השואה ומיתון סבל היהודים בה, ולהיות מבחינתם לרועץ. מצב זה, כאמור, איננו תלוי בגורמים גיאופוליטיים משתנים ואיננו קשור ליחסי החוץ של ישראל אלא הוא נושא זהותי ישראלי ויהודי. אולם, טענת ייחודיות השואה אינה חד-משמעית, ולא ניתן בפועל להעריך את משקלה. לכן, לא צריך להיות קשר בין הכרה רשמית ברצח העם הארמני או בכל אסון של עם אחר לבין זילות ערך

Noa Schonmann, *Israel's Phantom Pact: Foreign Policy on the Periphery of the Middle East* (London: I.B. Tauris, forthcoming, 2019).

⁶⁷ לעמדת העותרים: [עתירה מנהלית לפי חוק חופש המידע התשנ"ח 1988](#).

⁶⁸ ראו: [פסק הדין](#) של השופט וינוגרד.

⁶⁹ לעמדת המלאה של משרד החוץ בדיון בבית המשפט המחוזי: [תגובת משרד החוץ לעתירה](#).

⁷⁰ זהו דיון היסטוריוגרפי חשוב ביותר שמתפרסם על פני כמה עשורים ושמתייחס לתקופות ודינמיות היחס לזיכרון השואה בישראל. ראו למשל את העבודות הבאות: תום שגב, *המיליון השביעי – הישראלים והשואה* (ירושלים: הוצאת כתר, 1991); דליה עופר, "השיח הישראלי על השואה", בתוך *השואה בהיסטוריה היהודית*, עורכים דוד בנקיר ודן מכמן (ירושלים: יד ושם, 2001), עמ' 293-328; דניאל גוטוויין, "הפרטת השואה: פוליטיקה, זיכרון והיסטוריוגרפיה", דפים לחקר השואה, 1998, עמ' 7-52; עדית זרטל, *האומה והמוות: היסטוריה, זיכרון ופוליטיקה* (אור יהודה: הוצאת דביר, 2002).

⁷¹ אלון קונפינו, "לכתוב, לא רק לזכור, את ההיסטוריה של 67", *ישראל* 13, 2008, עמ' 309.

השואה. מדינת ישראל בהחלט יכולה לקחת חלק במגמה העולמית, שקיימת כבר למעלה מעשור ושבה לוקחים מספר היסטוריונים ישראלים, ולשים דגש על גישה השוואתית בין מקרי רצח-עם וטשטוש הקטגוריות המובחנות בין השואה לרציחות של עמים אחרים.⁷²

היסטוריוני שואה שהתעמקו בשאלת הייחודיות וגיוסה לנרטיב הזיכרון הלאומי של ישראל לצרכים פוליטיים ומדיניים, התעמקו בתקופת מלחמת ששת הימים. איומיו של נאצר להשמדת ישראל שימשו הצדקה ליציאה למלחמה, אך גם לאחריה היו בישראל דיונים בדבר האיום בהשמדה טוטאלית על ידי מדינות ערב כ"שואה נוספת". השואה החלה להתפס בחברה הישראלית כגורם שמצדיק חוסר פשרות במלחמות ישראל, כיבוש שטחים, הגנה על המדינה ואימוץ גישת "כל העולם נגדנו".⁷³ האירוניה היא שבעקבות מלחמת ששת הימים עבר הרובע הארמני לשליטת ישראל, ועימו הפכה גם שאלת ההכרה ברצח העם הארמני לסוגייה שקשורה ליחסה של ישראל לזכויות אדם. הכרה ברצח העם הארמני עשויה להיות עבור ישראל חרב פיפיות מדינית אל מול הסכסוך הישראלי-פלסטיני, הואיל וייתכן שתחייב מבט עמוק וישיר יותר לעבר השלכות מלחמת ששת הימים על מדינת ישראל בהווה. אולם, בקשר ישיר לדיון זה ולשאלות בהן עוסק מאמר זה, אימוץ אפשרי של עמדה אוניברסאלית ביחס לשואה אינו יכול להיות סלקטיבי: עמדה כזו לא רק שתוכל לפגוע במעמדה של השואה כייחודית, אלא תהיה לה גם משמעות אל מול שאלות עתידם של השטחים הכבושים והסכסוך הישראלי-פלסטיני. כלומר, גישה שמדגישה את העקרון האוניברסלי של זכויות אדם צריכה להיות שווה כלפי יהודים, ארמנים ופלסטינים כאחד. ייתכן שההבנה כי גישה אוניברסלית היא בעלת משמעויות רחבות יותר, שנוגעות גם לנושא הפלסטיני, מונעת גם היא הכרה ישראלית ברצח העם הארמני. אולם, יש להכיר בכך שאלו הן התביעות שגורמים ליברלים בעולם מפנים כלפי ישראל. אם כן, יש כאן הקבלה בין שני נרטיבים שבאים לידי ביטוי במדיניות-החוץ הישראלית: שאלת השטחים הכבושים של 1967 ושאלת ההכרה ברצח העם הארמני. הקשר בין הנרטיבים הללו ככל הנראה אינו מקרי, וראוי כי יחקר בהמשך.

1. סיכום ומסקנות

מאמר זה סיפר סיפור של מאבק בינלאומי שהחל בסוף שנות ה-70 ונסוב סביב היסטוריה שנויה במחלוקת. כמעט ארבעים שנה מאוחר יותר, סוגיה זו ממשיכה להעסיק אותנו וסביר שכך יקרה גם בעתיד הנראה לעין. מדינת ישראל בחרה לאורך השנים להלך בין הטיפות ולהימנע מהכרה ברצח העם הארמני, תוך התחשבות בגורמים אזוריים משתנים ובבריתות עם מדינות בעלות אינטרסים משותפים. לאחר תקרית המרמרה והפיכת רצח העם הארמני לכלי ניגוח פוליטי ביחסים עם תורכיה, ניכר שחל שינוי באופן בו המערכת הפוליטית הישראלית מתייחסת לנושא. שינוי זה יוכל להביא בהמשך לבחינת חלופות למדיניות ישראלית חדשה בנושא, על המנעד שבין הכחשה להכרה מלאה, זאת על רקע העדכונים הקלים שערך ארדואן ב-2014 בנרטיב ההכחשה התורכי. הדוגמאות המוזכרות לעיל של צרפת, גרמניה והולנד יכולות לאותת למשרד החוץ ולקובעי המדיניות בארץ שהכרה ישראלית ברצח העם הארמני, לא חייבת להיות מכת מוות ליחסים עם אנקרה, ולהוות ראייה לכך שקיים 'מנעד הכרה'. כלומר, ניתן להכיר ברצח העם בכנסת ובמשרד החוץ בשלבים; הכרה ברצח העם בכנסת ללא חקיקה היא אפשרות אחת. אין חובה להתנות הכרה זו בקביעת יום זכרון ארמני מיוחד בחוק, שהוא צעד מתקדם יותר שיכול אולי להגיע בעתיד. צעדים אלו יהיו קטנים יותר ומדודים יותר ויפרסו על פני תקופה של מספר שנים, וייתכן שהם לא 'ישברו את הכלים' מול התורכים כל אחד בפני עצמו, אך יסייעו בביסוס הכרה ישראלית דה-פקטו.

במאמר טענתי כי מדיניות-החוץ של ישראל לאורך השנים התאפיינה בהימנעות מהכרה ברצח העם הארמני ממניעים שמחזקים את מדיניות הבטחון והאינטרסים הגיאופוליטיים ביחסיה של ישראל עם תורכיה, אזרבייג'ן וארה"ב. ניכר כי שינוי בעמדה מסורתית זו יוכל לקרות כתוצאה משלוש התפתחויות: (1) שינוי משמעותי בדיון

⁷² המאבק הנוכחי (2019) על זיכרון השואה בפולין ובישראל ועל מינויו של פרופ' דניאל בלטמן להיסטוריון הראשי של מוזיאון גטו ורשה מספק תובנות חשובות בהקשר זה. בלטמן הוא גם מראשי המאבק בישראל יחד עם כותבי המאמר הקצר שבקישור (ראו להלן ההמשגה "הג'נוסייד הנאצי") על הטמעת גישה מחקרית שמייצגת הבנה מורכבת יותר של השואה כבעלת הקשרים היסטוריים רחבים ולא רק כמונעת רק מאנטשמיות פוליטית כלפי היהודים. עוד על דיון זה ראו למשל: עמוס גולדברג, רז סגל, ואלון קונפיו, "דניאל בלטמן מציע הקשר רחב לג'נוסייד הנאצי. ראוי שנקשיב לו", שיחה מקומית, 31 בדצמבר 2018.

⁷³ ראו למשל: קונפיו, "לכתוב, לא רק לזכור", שם; יהודה באואר, הרהורים על השואה (הוצאת יד ושם ואוניברסיטת בן גוריון, 2008); אניטה שפירא, יהודים, ציונים ומה שביניהם (תל אביב: הוצאת עם עובד, 2007); עדית זרטל, האומה והמוות: היסטוריה, זיכרון ופוליטיקה (אור יהודה: הוצאת דביר, 2002) תום שגב, 1967: והארץ שינתה את פניה (תל אביב: כתר, 2006); מיכאל אורן, שישה ימים של מלחמה: המערכה ששינתה את פני המזרח התיכון (אור יהודה: הוצאת דביר 2004).

בכנסת ולחץ ציבורי ופרלמנטרי חסר תקדים שיביאו להכרה מצד ישראל ברצח העם הארמני, כחלק מהדגשת שיח מבוסס-ערכים על פני שיח מבוסס-אינטרסים; (2) שינויים באינטרסים הגיאופוליטיים והביטחוניים של ישראל וארה"ב שייצרו קרקע פורייה להכרה של שתי המדינות ברצח העם הארמני על רקע הידרדרות ביחסים עם תורכיה. תרחיש זה עלול לקרות אילו יחריף המשבר עם ארדואן מצד ישראל, או לחילופין אם ארדואן יחליט על ניתוק יחסים עם ישראל; (3) משרד החוץ וקובעי המדיניות יחליטו להניע תהליך שבונה מחדש את עוצמתה הרכה של ישראל, ושיוצר איזון תקין בין העמדה המוסרית ושיקולי חוץ וביטחון (בייחוד ביחס לתורכיה ואזרבייג'ן).

לצד אלו, יש להדגיש את הרצון הישראלי/יהודי הדומיננטי לשמר את ייחודיות השואה כאירוע חסר תקדים בהיסטוריה. רצון זה נוכח באופן קבוע, ללא כל קשר לנסיבות גיאופוליטיות משתנות, והופך את ההכרה ברצח העם הארמני לאתגר גדול עוד יותר. אולם, בימים אלו מתנהל מאבק על האופן שבו יש לזכור את השואה בישראל ובעולם; דהיינו, האם הלקח מהשואה הוא אוניברסלי או ייחודי. מכאן, שגם בתוך מדינת ישראל, במיוחד בקהילה האקדמית, ישנו מיעוט שמעוניין לקדם זיכרון שואה מסוג אחר – כזה שמספק אמת מידה מוסרית אוניברסלית, ושניתן להסתייע בו להובלת מדיניות חלופית ולבניית זהות ישראלית שונה ומורכבת יותר בעתיד.

לעמדה של מדינת ישראל יש משקל משמעותי בזירה הבינלאומית בכל הנוגע להכרה ברצח העם הארמני, ויש בכוחה לחזק בניית מודעות לקורבנות רצח עם באשר הם. עד כה בחרה ישראל – מתוך אינטרסים מדיניים, ביטחוניים וגיאופוליטיים – להימנע מהכרה ברצח העם הארמני, אך המשך ההימנעות מכך ומנקיטת עמדה מוסרית ברורה ואוניברסלית, עלול לכרסם במעמדה של מדינת ישראל כמדינה שקמה וביססה את הצדקת קיומה על השואה. הכרה ישראלית ו/או אמריקאית ברצח העם הארמני יטלטלו לפחות במקצת את נרטיב ההכחשה התורכי.

ישראל יכולה גם להפעיל מנעד הכרה – להכיר באופן הדרגתי ברצח העם הארמני, תוך נקיטת שורת צעדים קטנים ומדודים, שיתפרסו על פני מספר שנים, במטרה שלא יובילו לשבירת הכלים מול תורכיה אך יסייעו בביסוס הכרה ישראלית דה-פקטו. גרמניה והולנד נקטו צעדים בכיוון זה בשנים האחרונות, למרות חשיבות היחסים שלהן עם תורכיה ומבלי לוותר עליהן. מהלך כזה יוכל להגביר את העוצמה הרכה של ישראל בעיני הקהילה הבינלאומית, תוך המשך התחשבות בשיקולים פרגמטיים וביטחוניים שהם חלק משגרת קיומה של המדינה.